

4. ՆԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՄԵՍ ՀԱՅՔԸ ՀՌՈՄՆԱԿԱՆ ՊՐՈՎԻՆՅԱՅԻ ՎԵՐԱՄԵԼՈՒ ՆՈՐ ՓՈՐՁԵՐԻ ԴԵՄ

Պարթևա-հռոմեական բախումները Հայաստանի շուրջը: Վաղարշ Ա-ի դահլեյկեցությունը և Սոհեմոսի նշանակումը Մեծ Հայքի թագավոր խախտումն էր Հռոմեացի համաձայնագրի և այս անգամ խախտողը հռոմեական կողմն էր: Այս հանգամանքը պարթևական արքունիքը չէր կարող երկար հանդուրժել և Վաղարշ Բ-ը պատրաստվում էր պատերազմի, բայց ինչպես հաղորդում է Հովհոս Կապիտոլինոսը, Անտոնինոս Պիոսը կարողացավ սոսկ նամակներով ևս կանգնեցնել նրան այդ մտադրությունից:

Երբ պարթևական գահը բարձրացավ Վաղարշ Գ Պերոզը (148—191), Պարթևստանը նորից ուժեղացավ և անցավ ակտիվ արտաքին քաղաքականության: Վաղարշ Գ-ը արդեն 154—155 թվականներին պատրաստվում էր արշավել Հայաստան, սակայն Անտոնինոս Պիոսը Եփրատ գետի մոտ անձամբ տեսակցություն ունեցավ նրա հետ և կանխեց նոր պատերազմի վտանգը: Այդ դեպքից վեց տարի անց մահացավ Անտոնինոս Պիոսը և գահ բարձրացավ Մարկոս Ավրելիոս Փիլիսոփան (161—180), որի գահակալության առաջին տարում Վաղարշ Գ-ի հրամանով Հայաստան ներխուժեց նրա խոսքով զորավարը իր բանակով: Սոհեմոսը փախավ Հռոմ, իսկ նրա փոխարեն պարթևները Հայոց թագավոր կարգեցին Արշակունի Բակուրին (161—163): Հռոմ փախած Սոհեմոսը սենատորի կոչում ստացավ և շարունակում էր հայկական գահի հավակնորդ համարվել ապագայի համար:

Բակուր Ա Արշակունին Մեծ Հայքի թագավոր: Այս դեպքերի մասին ճիշտ տեղեկություններ է պահպանել Մ. Խորենացին: Վերջինս հաղորդում է, որ «Երբ վախճանվեց հռոմեացիների Տիտոս Երկրորդ թագավորը, որ կոչվեց Անտոնինոս Ավգոստոս, պարսից Պերոզ թագավորն արշավեց հռոմեացիների իշխանության վրա, որի պատճառով և «Պերոզ» կոչումն ստացավ, որ նշանակում է «Հաղթող», որովհետև նա առաջ հունարեն կոչվում էր Վաղեգեսոս»⁶⁷:

Հանկարծակի եկած Կապադոկիայի ռազմական շրջանի հրամանատար, լեգատ էլիբս Սեվերիանոսը հազիվ կարողանում է հասնել Կարնո գավառի ջերմուկները՝ էլեգեյան (այժմ՝ Իլիջա), բայց ծանր պարտության է մատնվում պարթևական զորավար խոսրովի կողմից: Հռոմեական զորքն իսպառ ջնջվում է, իսկ ինքը՝ Սեվերիանոսը, անձնասպան է լինում (161 թվական):

Հաղթական պարթևական բանակը շարունակում է իր երթը դեպի Արևմուտք (ըստ երևույթին Սատաղի կողմից) և ներխուժում Կապադոկիա, ապա Ասորիք, որի լեգատ Ատտիդիոս Կոռնելիոսը, շարաշար պարտվելով, դիմում է փախուստի: Պարթևական զորքերը գրավում են Մծբինը և Եղեսիան, որից հետո նվաճում են Ասորիքի քաղաքները: Խորենացին նորից պահպանել է ճիշտ տեղեկություն, որ «Պերոզն Ասորիքի վրայով ասպատակում էր պաղեստինացիների կողմերը»⁶⁸:

Բակուրի երկամյա թագավորության մասին շատ քիչ տեղեկություններ են

67 Խորենացի, Բ, կդ:

68 Խորենացի, Եռյն տեղում:

պահպանվել: Մեզ հասել են Ասինիոս Քվադրատոսի (160—230) «Պարթևականք» աշխատության պատառիկները Ստեփան Բյուզանդացու միջոցով: Պատառիկներից մեկում ասված է. «Այդ ժամանակ հայոց թագավոր Պակորը (Բակուրը) գտնվում էր Հայաստանում՝ Արտաշատի մոտ և Ուտիքում»⁶⁹: Խոսքը վերաբերում է այն պահին, երբ նոր գահակալած Բակուրը գտնվում էր հիմնական ձմեռանոցում՝ Ուտիքում (այժմյան Ղարաբաղի դաշտավայրը), «Մյուս Տիգրանակերտ» կոչվող վայրում (այժմ՝ Թառնառուտ և Շահբուլաղ⁷⁰), Արցախ նահանգին սահմանակից: Ինչպես ճիշտ նշում է Կ. Վ. Տրեվերը, այս դեպքը պետք է տեղի ունեցած լինի մինչև Արտաշատի գրավումը Պրիսկոսի կողմից՝ 163 թվականին⁷¹:

Հայկական և պարթևական արշավանքները: Մարկոս Ավրելիոս կայսրը (161—180) դիմում է կտրուկ միջոցների, Արևելք նետելով կայսրության ամբողջ ռազմական ուժը: 163 թվականի գարնանը Անտիոք է ժամանում կայսեր եղբայր և հոգեզավակ, գահակից Լուկիոս Վերոս կայսրը (161—169), որը իր հետ բերել էր նոր ռազմական ուժեր: Սրանց հրամանատարությունը Լուկիոս Վերոսը հանձնում է իր լավագույն զորավարներին՝ Ավիդիոս Կասսիոսին, Ստատիոս Պրիսկոսին և Մարտիոս Վերոսին: Սկզբում հռոմեացիները առաջարկում են հաշտության բանակցություններ սկսել, սակայն Վաղարշ Գ-ը մերժում է: Սրանից հետո, միայն 163 թվականի ամռանը հռոմեական զորքը ընդհանուր հարձակման է անցնում Ասորիքում, Հայաստանում և Միջագետքում:

Ստատիոս Պրիսկոսը, որը նշանակված էր Կապադովկիայի ռազմական շրջանի հրամանատար, բնական է, պիտի մղեր կռիվները Հայաստանում, որտեղ նա մտնում է, ըստ երևույթին, նույն Սատաղի կողմից: Համառ կռիվներից հետո նա նվաճում է Հայաստանը և 163 թվականի վերջերին հռոմեական զորքերը, պաշարումից հետո, գրոհով վերցնում են Արտաշատը, որը ենթարկվում է կողոպուտի և ավերածության, սակայն սխալ է այն կարծիքը, իբրև Հայաստանի մայրաքաղաքը հիմնահատակ կործանվում է⁷²:

Նույն այս ժամանակ Եփրատի ափին, Նվրոպոս քաղաքի մոտ (Զեզմայից հարավ), Վաղարշ Գ-ը պարտություն է կրում հռոմեական այն զորամասերից, որոնք գործում էին Ասորիքում և Միջագետքում և որոնց հրամանատարն էր Ավիդիոս Կասսիոսը: Վաղարշ Գ-ը անընդհատ նահանջելով, թողնում է Միջագետքը և անցնում Տիգրիսի արևելյան ափը: Կասսիոսը հետապնդելով նրան, վերցնում է Հյուսիսային Միջագետքի Եդեսիա և Մծբին քաղաքները և հասնում Բաբելոնիա: Հելլենիստական աշխարհի խոշորագույն կենտրոն Սելևկիա քաղաքը մատնվում է ավարառության և հրդեհի: Նույն բախտը վիճակվում է Տիգրոն մայրաքաղաքին, որի արքայական դղյակը հողին է հավասարեցվում (164 թվական):

69 Տե՛ս Կ. Վ. Тревєр, Очерки по истории..., էջ 232:

70 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 86:

71 Տե՛ս Կ. Վ. Тревєр, Очерки по истории..., էջ 232:

72 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 228 և Հ. Տ. Ասատույան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 220, ծան. 1:

Ինչպես վկայում է Հուլիոս Կապիտոլինոսը⁷³, Մարկոս Ավրելիոսը և Լուկիոս Վերոսը ստանում են «Հայկական» (Armeniacus) պատվանունը, իսկ «Երբ պարթևական պատերազմը ևս հաջողությամբ գլուխ բերվեց, երկուսն էլ ստացան նաև «Պարթևական» (Parthicus) անունը»⁷⁴:

Կասսիոս Դիոնի վկայությամբ Ավիդիոս Կասսիոսը ժանտախտի համահարակի պատճառով Սելևկիայից և Տիգրոնից ետ քաշվելով հյուսիս՝ «վերադարձի ժամանակ... կորցրեց իր զինվորների մեծագույն մասը սովի ու հիվանդության պատճառով, բայց ետ եկավ Ասորիք իր զորաբանակի մնացորդների հետ»⁷⁵:

Հայաստանը և Արտաշատ մայրաքաղաքը նվաճելուց հետո, ըստ երկվույթին, ապստամբ հայերի կողմից սպանված Ստատիոս Պրիսկոսին փոխարինել էր հռոմեական զորավար Մարտիոս Վերոսը: Հռոմեացիների վարմունքը նվաճված Հայաստանում ստացավ պատժիչ արշավախմբի բնույթ: Նրանք տեղավորեցին իրենց զորամասերի հիմնական մասը Վաղարշապատում և մտադրվեցին վերացնել Թագավորությունը և Հայաստանը հռչակել հռոմեական պրովինցիա: Այս բոլորը լցրեց համբերության բաժակը և առաջ բերեց համաժողովրդական ապստամբական շարժում:

Ապստամբություն Հայաստանում ստաբալ Տրդատի գլխավորությամբ: Սուրհասի բառգրքում (Μάρτυρ բառի տակ) պահպանվել է Կասսիոս Դիոնի վերագրվող հատվածներից մեկը, որից երևում է, որ հռոմեական զավթիչների դեմ Հայաստանում բռնկվել է մեծ ապստամբություն, որն իր մեղմ վարմունքով կարողացել է հանդարտեցնել Մարտիոս Վերոսը:

Այս ապստամբության առթիվ Դիոն Կասսիոսը հաղորդում է. «Մարտիոս Վերոսն ուղարկել էր Թուլիդիդեսին, որպեսզի նա Սոհեմոսին վերստին քերե Հայաստան: Սա զենքի ազդած ահով ու նաև բոլոր իրեն հանդիպողների վերաբերմամբ ցուցաբերած բարեմտության շնորհիվ հաստատուն կերպով առաջանում էր: Իսկ Մարտիոսն ընդունակ անձնավորություն էր և ոչ միայն զենքով էր զսպում ընդդիմադրողներին կամ կանխում էր վտանգը արագ գործողությամբ և կամ խաբում էր խորամանկությամբ, որ հատուկ պաշտպանության միջոց էր զորավարների, այլև հավանեցնում էր համոզիչ խոսքերով և բարեկամություն էր շահում վեհապանծ պարզեցիկներով կամ հրապուրում էր բարի հուսադրմամբ»⁷⁶:

Ապստամբական շարժման մանրամասնությունների մասին շատ քիչ տեղեկություններ են հասել⁷⁷: Միայն հայտնի է, որ ապստամբությունը գլխավորել է կորովի, համարձակ «սատրապ Տիրիդատեսը» (այսինքն՝ նախարար Տրդատը) և այն ափսոսի ծավալ է ստացել, որ Լուկիոս Վերոսը օգնության է կանչել հնիոխների Թագավորին: Սրան Տրդատը, ապանել է, և հաղթել է նրա

⁷³ *36th Jul. Capit.*, Marcus Aurelius, VIII & IX.

⁷⁴ Հ. Մանեղյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 42:

⁷⁵ К. В. Тревер, Очерки по истории..., էջ 228—229: Նաև *Dio*, LXXI 1, 3, 2, 1—4:

⁷⁶ Հ. Մանեղյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 44: Նաև *Dio*, LXXI, 2, 3:

⁷⁷ Տե՛ս Առ, Երկերի ժողովածու, հատ. Ա, էջ 356:

մահացու հարվածից զերծ մնացել հռոմեական կայսրը և զորավարը՝ Լուկիոս Վերոսը: Կասսիոս Դիոնը հետևյալն է պատմում այս անցքերի մասին: «Եվ Տրդատ սատրապին, որը Հայաստանում խռովություններ էր առաջ բերել և սպանել էր հենիոխների թագավորին ու նաև սուրբ հանել էր, սպառնալով Վերոսին, որն այդ բանի համար նրան հանդիմանել էր՝ Մարկոս Ավրելիոսը փոխանակ սպանել տալու՝ աքսորեց Բրիտանիա»⁷⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, ապստամբության ղեկավար նախարար Տրդատը ընկել է հռոմեացիների ձեռքը, որոնք «մարդասիրաբար» վերաբերվելով, բավարարվել են միայն նրա աքսորով հեռավոր Բրիտանիա⁷⁹: Տրդատի դեմ հռոմեացիների դուրս բերած հենիոքների թագավորը, անշուշտ, «Մաքեդոնների և հենիոքների թագավորության» արքայիկն էր, որի տերիտորիան գտնվում էր Պարթևարյան լեռների ծովահայաց անտառախիտ փեշերին և հասնում էր Սև ծովի ափերը, այժմյան Ռիգելի և Աթինայի միջև, այսինքն՝ ըստ հին հայկական աղբյուրների՝ Խաղտիքում: Սրանց հարևան էր Պոնտական-Պարթևարյան լեռների հարավային փեշերին գտնվող Բագրատունիների «ձեռական իշխանության» գավառը, որը Սպերն էր՝ Ճորոխի հովտում: Մաքեդոնները և հենիոքները առաջին անգամ չէր, որ Հռոմի սադրանքով այս կողմերից ներխուժում էին Հայաստան և ավարառության ենթարկում: Եթե այդ այդպես է, ապա նախարար Տրդատը պետք է լինի այն Տրդատ Բագրատունին, որի մասին Խորենացին խոսում է «Տիգրան Վերջինին» նվիրված նախորդ գլխում⁸⁰:

Մեծ Հայքի թագավորության վերականգնումը: Ապստամբությունը ճնշվել էր, բայց միևնույն ժամանակ հարկադրել էր հռոմեացիներին ետ կանգնել իրենց ծրագրից՝ Հայաստանը հռոմեական պրովինցիա դարձնելու, և նորից վերականգնվեց նախկին դրությունը, այսինքն՝ Հայկական թագավորությունը պահպանվեց և այն նորից հանձնվեց Սոհեմոսին:

Լուկիոս Վերոսը, գալով Նոր քաղաք, որը (ամհացած) Պրիսկոսի դրած հռոմեական կայազորն էր իր ձեռքում պահում, և ապստամբության փորձ անողներին խոսքով ու գործով հնազանդեցնելուց հետո հայտարարեց, որ «Նոր քաղաքը» կլինի Հայաստանի գլխավոր քաղաքը»⁸¹:

Նոր քաղաք-Վաղարշապատը, այդպիսով պաշտոնապես հայտարարվում է Մեծ Հայքի թագավորության «գլխավոր քաղաք», այսինքն՝ մայրաքաղաք, որտեղ մնում են հռոմեական լեգեոնները: Սրան հետևեց կարգադրությունը՝ Սոհեմոսին բերել Հռոմից և նորից բազմեցնել հայկական գահին: Կապադովկիայում տեղավորված հռոմեական երկու լեգեոններից (XII Fulminata և XV Apollinaris) մեկի զորահրամանատար Թուկիդիդեսին Լուկիոս Վերոսը հանձնարարում է Սոհեմոսին վերադարձնել Հայաստան: Հռոմեական գրող Կոռնելիոս Փրոնտոնը (ամհացած 170 թվականի մոտերքը), իբրև ղեկավարի ժամանա-

78 Հ. Մեմեռեյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 44: Նաև Dio, LXXI, 14, 2:

79 Տե՛ս Կ. Բ. Թրեթեր, Очерки по истории..., էջ 230:

80 Տե՛ս Խորենացի, Բ, 49:

81 Dio, LXXI, 2—3, Տե՛ս Հ. Մեմեռեյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 44: Նաև Կ. Բ. Թրեթեր, Очерки по истории..., էջ 238: Dio, LXXI, 1, 2, 3, 1—4:

կակից, նշում է, որ «Մարկոս Ավրելիոսը գերադասեց թագավորությունը Հայաստանում հանձնել Սոհեմոսին, և ոչ թե Վաղարշին, իսկ Բակուրին ղրկեց թագավորությունից»⁸², Տվյալ դեպքում հազիվ թե Վաղարշ անվան տակ պարթևական թագավոր Վաղարշ Գ-ին պիտի հասկանալ, ինչպես այդ կարծում է Կ. Վ. Տրեյերը⁸³։ կարելի է ենթադրել, որ սա գահընկեց արված հայոց թագավոր Վաղարշն է⁸⁴։ Հավանաբար, այս Վաղարշը ևս տարվել է Հռոմ և համարվել հայկական գահի հնարավոր թեկնածու։ Ինչպես տեսանք, այնուամենայնիվ, գերադասվել է Սոհեմոսը, որը և թագավորել է Հայաստանում երկրորդ անգամ՝ 164—186 թվականներին։

166 թվականի խաղաղության պայմանագիրը։ Հայկական պատերազմի վերջանալուց հետո, 165 թվականին հռոմեական զորքերը, հավանաբար, Մարտիրոս Վերոսի գլխավորությամբ, մտնում են Մեդիա-Ատրպատական, որը այդ ժամանակ, ըստ երևույթին, ինքնուրույն պետություն էր։ Այս երկիրը ևս նվաճելուց հետո Մարկոս Ավրելիոս և Լուկիոս Վերոս կայսրներն ընդունում են նաև «Մեդական» (Medicus) տիտղոսը։

Պարթևները լրիվ հաղթահարված էին և ավելի քան չորս տարվա պատերազմից հետո, 166 թվականի վերջերին խաղաղություն է հաստատվում։

Ըստ խաղաղության պայմանագրի, կայսրության սահմանն անցավ Միջագետքի արևմտյան մասը, մինչև հարուր գետը։ Օսրոենե-Նդեսիայի թագավորությունը դարձավ Հռոմից կախյալ պետություն, իսկ հելլենականացված հինավուրց հառան քաղաքը հայտարարվեց ազատ քաղաք՝ կայսրության հովանավորության ներքո։ Միջագետքից հյուսիս գտնվող Մեծ Հայքը դարձավ Հռոմից կախյալ թագավորություն։ Ինչպես նշում է Կ. Վ. Տրեյերը «Պարթևստանի հետ 166 թվականին կայացած խաղաղությունը վերականգնեց այն դրությունը, որ գոյություն ուներ մինչև 161 թվականը, այսինքն՝ Հայաստանը անվանապես հռչակվում էր անկախ, բայց պայմանով, որ նրա թագավորները լինեն Հռոմի դրածոները. այս այն առավելագույնն էր, ինչին կարող էր հասնել Հայաստանը տվյալ էտապում»⁸⁵։

Լուկիոս Վերոսը գահընկեց Բակուր թագավորի հետ վերադարձավ Հռոմ։ Այստեղ Բակուրը վայելել է Մարկոս Ավրելիոս կայսեր հովանավորությունը և իր եղբոր Միհրդատի հետ ընդունվել կայսերական Ավրելյան ազգակցության մեջ⁸⁶, ինքը և իր եղբայրը կրում էին «Ավրելիոս» պատվանունը։ Բակուրը չի կորցրել իր արքայական աստիճանները։ Դեռևս XVI դարի վերջում Հռոմում մի մարմարե զոհասեղանի վրա պահպանվում էր Բակուրի հունարեն մի արձանագրությունը, փորագրված 164 թվականին և նվիրված նրա մահացած եղբոր՝ Ավրելիոս-Միհրդատի (բնագրում՝ Μεριδάτι) հիշատակին, ուր Բակուրը ան-

⁸² Տե՛ս Կ. В. Тревер, Очерки по истории..., էջ 236։

⁸³ Նույն տեղում։

⁸⁴ Վաղարշ Ա-ը Հայաստանում թագավորել է 25 տարուց ավելի (117—144)։ Գահընկեցությունից հետո Վաղարշը պիտի լիներ 45 տարեկան, իսկ 164 թվականին՝ 65 տարեկան։ (Տե՛ս նաև Ն. Յ. Ասատուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 220—221)։

⁸⁵ Տե՛ս Կ. В. Тревер, Очерки по истории..., էջ 237։

⁸⁶ Տե՛ս Ն. Յ. Ասատուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 222—223։

վանված է «Ավրելիոս Պակորոս, Թագավոր Մեծ Հայքի» (Αὐρήλιος Πάκωρος Βασιλεὺς Μεγάλης Ἀρμενίας),⁸⁷:

Որոշ տվյալներից կարելի է ենթադրել, որ Հռոմ տարված զահրենկեց Բակուրի անունը դեռևս արժարժվում էր Հռոմի պետական շրջաններում իբրև հայկական գահի հնարավոր թեկնածու՝ Սահմառի և Վաղարշի կողքին⁸⁸:

Մարկոս Ավրելիոս և Լուկիոս Վերոս կայսրները իրենց հաղթահանողները Հռոմում տոնեցին 166 թվականի օգոստոսի 23-ին: Նրանց հաղթանակները հավերժացնելու համար Մարկոս Ավրելիոսի հրամանով Հռոմում կառուցվեց մի հույակապ կոթող, որի վրա քանդակված էին վերոհիշյալ անցքերը: Այժմ էլ կարելի է Հռոմում տեսնել այդ կոթողը, որի վրա գրված է. «Ավրելիոս կայսրը՝ հայերին, պարթևներին և գերմանացիներին մեծ պատերազմում հաղթելուց հետո՝ հաղթանակի այս կոթողը, իբրև կատարված գործերի հիշատակ, նվիրել է իր հորը՝ Անտոնինոս Պիոս կայսրին»⁸⁹:

Լուկիոս Վերոսի (161—169) դրամը

Նոր իրադրության մասին արար աշխարհին իրազեկ պահելու համար, կայսրության փողերանոցներում 163—168 թվականներին թողարկվում են ոսկյա, արծաթյա ու բրոնզե շքադրամներ:

166 թվականի խաղաղության պայմանագիրը ունեցավ շատ մեծ նշանակություն: Այն սահմանագիծը, որ որոշվեց Միջագետքում, գոյություն ունեցավ գրեթե մինչև արաբների նվաճումները VII դարի կեսերին: Իսկ Մեծ Հայքի Թագավորության սահմանները հարատևեցին մինչև նրա բաժանումը՝ 387 թվականին:

Հայաստանը Սահեմոսի կրկին անգամ թագավորության տալիսներին 166 թվականից հետո, մինչև Սեպտիմիոս Սեվերոս կայսրը (193—211), մոտ քառորդ դար, գրեթե ոչ մի տեղեկություն չունենք Հայաստանում տեղի ունեցած անցքերի մասին: Այդ անշուշտ որոշ չափով լուսավորում են Վաղարշապատում գտնված հունարեն և երկու լատիներեն արձանագրությունները:

165 թվականին հռոմեական բանակը վերադառնալով Հարավային Միջագետքից, իր հետ բերեց ժանտախտը, որը տարածվեց ամբողջ Առաջավոր Ա-

87 Տե՛ս K. B. Тревесер, Очерки по истории..., էջ 237—242:

88 Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 43:

89 Նույն տեղում, էջ 45:

սիայում ու Եվրոպայում: Վաղարշապատում գտնված հունարեն արձանագրությունը պետք է փորագրված լինի հենց այդ տարին⁹⁰: Արձանագրության բնագրից իմանում ենք, որ էլիսու Վալենտը, որը Վաղարշապատում կանգնած Ապոլլինարյան լեգեոնի խիլիարքոս էր, տապանաքար է դնում միաժամանակ մահացած 35 տարեկան կնոջը և 10 տարեկան դստերը⁹¹:

Արձանագրության մեջ հիշատակված էլիոս Վալենտը հանդիսանում էր Հայաստանում և թերևս Իբերիայում (Վիրք) ու Ալքանիայում (Աղվանք) տեղավորված հռոմեական բանակի առաջին հրամանատարներից մեկը⁹²: Հայաստանի պահպանումը, հավանաբար, հանձնարարվել է XV Apollinaris լեգեոնին:

Վաղարշապատի մ. թ. 176 թվականի լատիներեն արձանագրությունը տեղեկացնում է, որ Մարկոս Ավրելիոս կայսեր ժամանակ 173—176 թվականներին Վաղարշապատում էր տեղավորված հռոմեական կայազորը, Կապադովկիայի լեգատ Արիոս Անտոնինոսի հրամանատարության ներքո, որը բաղկացած էր XII Fulminata և XV Apollinaris լեգեոնների երկու շոկատներից (vexillatio) և այլ զորամասերից: Իմանում ենք նաև, որ կառուցվել է ամրություն, որի պատի մեջ դրված է եղել տվյալ արձանագրությունը⁹³:

Մյուս լատիներեն արձանագրությունը թվագրվում է 185 թվականով: Կայսեր՝ Կոմմոդոսի (180—192) անունը շնչված էր նրա մահից հետո, ինչպես և շատ ուրիշ արձանագրությունների մեջ: Արձանագրությունից իմանում ենք, որ շարունակվում էին Վաղարշապատի միջնաբերդի ամրությունների շինարարական աշխատանքները XV Apollinaris լեգեոնի զորամասերի կողմից, Կապադովկյան զինվորական շրջանի լեգատ Կելիոս Կալվինի ընդհանուր հրամանատարության ներքո. աշխատանքների անմիջական ղեկավարն էր ցենտուրիոն Ավրելիոս Լաբրասը:

Հիշատակված արձանագրություններից կարելի է եզրակացնել, որ Սոհեմոսի գահակալության տարիներին՝ 163—186 թվականներին (23 տարի), Վաղարշապատում տեղավորված են եղել հռոմեական զորամասերը, որոնք պիտի պաշտպանեին Հռոմի շահերը⁹⁴:

5. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԺԱՌԱՆԴԱԿԱՆ ԻՇԵԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Վաղարշ Բ՝ թագավոր Մեծ Հայքի: Անտիկ աղբյուրներում տեղեկություններ չեն պահպանվել, թե Սոհեմոսից հետո ով է թագավորել Հայաստանում: Մնում են Մովսես Խորենացու տվյալները, որոնք այս ժամանակաշրջանի համար ավելի հավաստի են: Միայն պիտի նշել, որ Պատմահայրը Վաղարշ Ա-ին և Բ-ին միացնում է և խոսում մեկ թագավորի՝ Վաղարշի մասին, որը գահա-

⁹⁰ Տե՛ս Կ. Բ. Թրեвер, Очерки по истории..., էջ 261—261, հառկապես էջ 269:

⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹² Տե՛ս Մ. Ի. Ростовцев, Новая греческая надпись из Эмнеадзина, «Христианский Восток», т. III, вып. 3, СПб, 1915, էջ 245—246:

⁹³ Տե՛ս Կ. Բ. Թրեвер, Очерки по истории..., էջ 262—267:

⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 270: Նաև՝ Հ. Յ. Առաքյալ, Փաղաքական վերաբերություններ..., էջ 223, ծան. 2: